

ГОЛОД 1932 – 1933 РОКІВ НА РОМЕНЩИНІ ЗА СВІДЧЕННЯМИ ОЧЕВИДЦІВ

В статті на основі польових матеріалів, зібраних автором, досліджується голодомор 1932 – 1933 р. в Роменському районі Сумської області. Показано становище селян краю в цей період, а також дії влади стосовно голодуючих. Особливу увагу приділено деформації традиційного народного харчування та заміникам їжі.

Ключові слова: колективізація, активіст, розкуркулення, голод, млинці, лип'яники.

Тема голодомору в Україні надзвичайно складна. В радянській історіографії вона свідомо замовчувалася. Проте, починаючи з кінця ХХ ст., опублікована значна кількість праць в яких на основі архівних матеріалів і документів, спогадів очевидців висвітлюються різні аспекти голодомору в Україні загалом та в окремих її регіонах.

Одним із перших до вивчення голоду 1932 – 1933 років в Україні долучився американський дослідник Джеймс Мейс. У своєму дослідженні, починаючи з 1984 року, він застосовував метод усної історії. Дж.Мейс, звичайно, розумів, що даний метод може бути не зовсім точним і досконалим. Це доволі складна робота, але вона має особливе значення в умовах тоталітарного режиму, коли правдива інформація замовчувалася і фальсифікувалася¹. Результатом праці Дж.Мейса та очолюваної ним Комісії, яка була створена українською діаспорою в 1986 р. у США, став трьохтомник зібраних свідчень очевидців Голодомору 1932 – 1933 років в Україні².

Цінним дослідженням даної проблеми є також праця Роберта Конквеста "Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор"³. Англійський історик також використовував свідчення очевидців. Він зазначав – "Найціннішим у цих спогадах – особливо якщо вони походять від самих селян – є їхня неприкрашеність, об'єктивність та відповідність дійсним фактам. Тому вони заслуговують на цілковиту довіру..."⁴.

Значну роботу в дослідженні голоду 1932 – 1933 років здійснили члени Спілки письменників України – письменник Володимир Маняк та журналістка Лідія Коваленко, які упорядкували працю "33-й: голод. Народна книга-меморіал"⁵. Книга містить велику кількість зібраних упорядниками усних свідчень жертв голодомору 1932 – 1933 р. в різних областях України та коментарі дослідників з приводу даної проблеми.

Велику кількість інформації вміщено у книзі "Розсекречена пам'ять"⁶. Ця праця знайомить дослідників з невідомими фактами голодних 30-х років ХХ ст., що містяться в розсекречених Службою безпеки України таємних документах про Голодомор. Документальній частині збірника передують наукові статті, в яких аналізуються різні аспекти Голодомору.

За адміністративним устроєм Роменський район в 1932 році входив до складу Харківської області, а вже від 15 жовтня 1932 року його було включено до Чернігівської⁷. Зважаючи на те, що Харківська область є однією з найбільш постраждалих від голоду областей, дослідження цієї території є досить важливим. Проте в історіографії голодомору 1932 – 1933 років цей регіон виявився мало дослідженим. Праці Тамари Поліщук – "Столиця відчаю. Голодомор 1932 – 1933 рр. на Харківщині в устами очевидців"⁸ та Андре Граціозі "Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів"⁹ є дуже важливими у дослідженні цього регіону. Але, на жаль, в них ми зустрічаємо переважно повідомлення про ситуацію в Харківській області і лише побіжно згадуються кілька сіл Роменського району.

Отже, в українській і зарубіжній історіографії нині маємо значну кількість праць, які висвітлюють різні аспекти Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Але не дивлячись на це,

дана проблема, враховуючи її масштабність і великий суспільний резонанс, потребує подальшого дослідження й осмислення. Недостатньо висвітленими у вітчизняній історіографії є етнонаціональний та етнографічний аспекти даної проблеми. Зокрема, мало приділено уваги дослідженню явища голодомору як засобу винищення традиційно-побутової культури українців – за виключенням праць В.Борисенко¹⁰, В.Сергійчука¹¹, О.Стасюк¹². Все це стосується й такого регіону як Роменщина, оскільки відсутні праці, які б ґрунтовно висвітлювали проблему голодомору 1932 – 1933 років в краї. Маємо лише поодинокі публікації в місцевій пресі про ситуацію на Роменщині в цей час.

Причини голоду вже значною мірою з'ясовані в науковій літературі. Це суцільна колективізація селянських господарств, нелюдяна і фіскальна політика пограбування чи розкуркулення українських селян, тотальні хлібозаготівлі за принципом продрозверстки і використання репресивних засобів, свідоме та тривале позбавлення селян продовольчих засобів до існування, масові репресії проти дорослого чоловічого населення українського села¹³.

Вітчизняні дослідники довели, що фізичне винищення українських селян голодом – свідомо і спрямована терористична акція. Голоду можна було уникнути. Радянські статистичні дані свідчать, що врожай зернових в Україні 1932 року лише на 12% був меншим середнього показника 1926 – 1930 років, тобто хліба не бракувало. Але державна система конфіскувала його для своїх цілей¹⁴.

25 лютого 1933 року в постанові Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) зазначалося, що Україна і Північний Кавказ втратили значну частину врожаю через несприятливі кліматичні умови влітку 1932 року. Але очевидці свідчать: жодних стихійних бід не зазнало хлібне поле України в 1932 році, врожай був, як правило, нормальний, ніщо не віщувало голоду. Посилання на "несприятливі природні умови" – звичайнісінька фальсифікація, виконана в стилі класичного сталінізму. Жорстока продрозверстка, антигуманні акції по викачці хлібних ресурсів, насінневих і фуражних фондів в тому числі, знекровило село, посадило його на голодний пайок¹⁵.

Старожили Роменщини також стверджують, що підстав для голоду не було – урожай забирала влада. "Всього було багато: і зерна, і городина, ще й картопля велика вродила, і враз всього не стало. Приходили, забирали, а хто суперечив тут же по плечах получив би"¹⁶.

Вилученням продуктів і речей у селян займалися так звані "активісти". "Приїздив у село уповноважений з району з помічниками, створювали так звані буксирні бригади з комуністів, комсомольців та безпартійних активістів. Насправді ж це були переважно гультьяї, волоцюги, злодії, шахраї, грабіжники, садисти, ледацюги, збоченці, пройдисвіти"¹⁷. Але серед них були і ті, що вірили у справедливість нових порядків і робили розпочату справу заради "світлого майбутнього". Частина цих людей "робила революцію", пройшла громадянську війну і винесла звідти тверде переконання: влада яку вони самі завоювали не може бути поганою. До них приєдналося чимало молоді з незаможних селян, "їх незміцнілі душі являли собою ідеальний ґрунт для гасел рівності, здобутої за рахунок експропріації заможних хазяїв, і для заклику до посилення боротьби з класовим ворогом"¹⁸.

Як уже зазначалося, до лав "активістів" вступали ті, хто досі не мав і не міг мати серед односельців ані найменшого авторитету: ледарі, п'яниці, крадії... Тепер вони мали в своїх руках владу і знущалися над працюючими селянами. "Вони були навіть гірші за злодіїв та грабіжників, бо останні забирали у своїх жертв не все, а ці кати не залишали навіть крихти хліба для дітей. Озброєні, на підводах їздили по селу, спустошували господарства, забирали збіжжя: жито, пшеницю, ячмінь, гречку, просо, кукурудзу, горох і навіть квасолію"¹⁹. Хвиля державного насильства піднесла цю непривабливу категорію на самісінький гребінь подій. Ці загони та бригади в народі мали свої назви – обходчики, відбирачі, буксири, активісти, бригади, партійці, душогуби, комісія, банда, червона мітла, комізани (від "комнезами"), штирхачі, колективізатори, червоні валки²⁰. На Роменщині, як правило, називали цю категорію населення активістами, буксирними бригадами, буксирами. Саме від них походили основні доноси, наклепи, саме вони підготували ґрунт для розгулу репресій на селі слідом за голодом²¹.

Зазвичай у активістів ніяких документів на вилучення речей і продуктів харчування не було. Нерідко вони їх привласнювали собі. Але речі і продукти забирали не у всіх селян. Так, Захаренко Явдоха Іванівна розповіла, що її дядько був активістом і тому в них не забрали

корову. Завдяки цьому вони і вижили²². Матері Явдохи Іванівни сусіди приносили на зберігання різні речі та продукти харчування. "Одного разу, – розповідає респондентка, – пришла до матері сусідка й каже, щоб вона заховала мішок сала, бо вже ходять активи по хатах, скоро доберуться і до нас. До нас приходили, подивилися, забрали мішок зерна, що на лавці стояв, і пішли, нічого ніде не перевертали. В баби Палажки, нашої сусідки, все чисто позабирали, залізним прутом все чисто проштирхали, залізли під піч і там закопане зерно найшли. Звідки було знать, що воно там. Мабуть хтось навів"²³.

Про вибірковість реквізицій свідчать і інші респонденти. "Активісти не заходили до нашого двору, бо батько мій був фельдшером, працював у сусідньому селі Глинськ. Усіх, хто були державними службовцями, активісти не переслідували. Пригадую, як на наш куток прибула спецбригада, десь 6 – 7 чоловік. Кожен мав довгий металевий щуп з загостреним кінцем товщиною з 10 мм. Щуп легко заходив в землю, особливо там де вона була порушена. Якщо знаходили заритий клуночок зерна чи квасолі – тут же клали на воза. Ходили по дворах під плач і лемент людей. Ми, діти, гуртом ходили за бригадою. Пригадую, як забирали хліб у Макара Федоровича Явтушенка, який жив проти нашого двору. Хлібозаготівельне начальство мабуть вирішило, що він хліб чи то не здав, чи то здав не повністю. Таки правда, частину хліба на прожиття родини він сховав у ящику під стріхою. Але сусід, який перекивав хату соломною, про схованку знав і доказав у сільську раду. Хліб вилучили до зернинки. Забрали і Макара Федоровича до роменської в'язниці, там він і помер. Навіть тіла рідним не повернули, де його поховано – невідомо. Дома залишилась його дружина з трьома дочками. Правда, всі вижили"²⁴.

Про ще одну трагедію української сім'ї розповідає Ковган Марія Пилипівна: "Батька я помню мало – мені було лише сім років коли він помер з голоду: мати десь взяла шматок хліба, він з'їв і помер. За соціальним статусом ми були середняками: батько був хорошим столярем і тесляром, тримав пару коней. В хазяйстві була корова, свині, вівці, качки, курі, хороша хата, крита залізом, а рядом старенька батьківська, в якій жила мати. На городі була клуня, велика, по-майстерські зроблений сарай, батькова майстерня і так далі. Не назвали розкуркуленням, а просто всю сім'ю вигнали з хати, все хазяйство позабирали в колгосп, багато активісти розікрали по домах, будівлі розібрали для побудови "соціалістической индустрии", шось для колгоспу. Коли все вимили з комори і хати, наклали податок, так званий "культзбір". І це тоді, коли в сім'ї не було ні зерна, і всі вже почали пухнути з голоду"²⁵.

Ці селяни не були багатіями, вони не використовували найману працю в своїх господарствах, а самі з ранку до ночі працювали на полі, біля господарства щоб забезпечити свою сім'ю. Тому нова влада стала називати їх "підкуркульниками". Під цю категорію потрапило багато найбільш працюючих селян. Сім'я Григорій Федорович, житель Роменщини, розповів: "І почалися ночами крики, ридання і сльози. То куркулів і підкуркульників вивозили до Сибіру. Будівлі, худобу, реманент забирали до колгоспу. То був перший крок до спустошення села"²⁶. До цих селян застосовували різні види репресій. Першим етапом – було виселення найбільш розумних, працюючих активних селян, які вміло вели своє господарство і, зрозуміло, не воліли усупільнювати власне майно. Не були вони куркулями і не всі вони були заможними, але був план розкуркулення, і з листопада 1929 р. влада активізувала репресивну політику щодо заможних селян²⁷.

Розкуркулення супроводжувалося не лише "ліквідацією куркульства як класу", воно було проявом звірячої жорстокості стосовно невинних людей. У селян відбирали все нажите важкою працею, їх виганяли серед зими на вулицю, знущалися. Як згадує житель с. Гаї Харченко Андрій Васильович, – "Щоб змусити господарів віддати хліб, а його ж і не було вже, їх залякували, мучили, били. Надягнуть кожуха на чоловіка, заженуть на піч, сильно напалену, а потім людину роздягнуть і голяком виганяють палками на вулицю, в сніг, з криками "куркуль". Позабирали активісти все в людей, що могло слугувати за харчі. А далі був голод. Люди мерли як мухи. Іде людина дорогою, падає і помирає"²⁸.

Найстрашнішим було те що, розлучали батьків з маленькими дітьми, старших дітей змушували прилюдно у письмовій формі зрікатися своїх батьків²⁹. Це було порушення традицій українського селянства і божих заповідей. "Трагедія колективізації вимірювалася мільйонами людських доль. Депортація куркулів з України набула величезних масштабів"³⁰.

Люди намагалися уникати реквізицій різними способами. Хто ховав зерно пшениці, пшона, кукурудзи, ячменю, квасолі під піччю³¹, а хтось закопував вночі десь за ліском, щоб ніхто не бачив. Ті, хто щось приховали, мали можливість вижити, хто нічого не мав – "мерли, як мухи"³². За свідченнями очевидців, в цей час починають розводити зайців і голубів. Звідси пішло й прислів'я: "Зайці в нори, голуби вгору". Їх активісти спіймати не могли³³. Проте людей, що розводили голубів і зайців, було не багато. Основна маса населення виживала хто як міг.

Серед активістів були не тільки представники районної влади, а й місцеві селяни. Деякі з них в "активи" йшли не охоче. Але вони змушені були виконувати доручену їм роботу, щоб врятувати власні сім'ї від голодної смерті. "Сусід наш доброю людиною був, та теж лиха доля спіткала. Щоб прогостувати п'ятьох дітей пішов до активу, куди його кум з Ромнів забрав. Він бува нам молока давав з своєї корови. В мене тоді були ноги попухли, мати принесла стакан молока, розвела з гарячою водою і поділила порівну між трьома дітьми. На утро ноги одтухли"³⁴.

Люди намагалися допомагати один одному, щоб разом подолати голод. "Рідні, у кого щось було, старалися ділитись – згадує Макаренко Марія Григорівна. А вже в 1933-му все позбирали, осталися тільки бур'яни на дворі. Хоч й самим їсти нічого було, все ж коли прийшли дядькові діти мати старалась якось пригостити. Нарвала калачиків, та й дає їм, а в самої аж сльози на очах. Осінню щось їли, а зимою страх як пухли. В хатах топили рідко, соломкою або бур'янами, бо не було чим, та й сили не було. Коли затоплювали, то зразу ж бігли дивиться шо там варять. Мати бува не топила, так в хаті вода замерзала. Як не важко було, а в колгосп не хотіли йти"³⁵.

Про небажання багатьох людей вступати до колгоспів, яскраво свідчать розповіді опитаних нами інформаторів. Попри те, що колгоспникам трохи допомагали, їхнє становище все одно було жахливим. "Ті, хто вже працював в колгоспі, могли щось собі вкрасти. Так, ланкові після прибирання поля з бур'яком могли собі заховати в "холяви" чобіт кормові бур'яки. А вже дома з цього можна було приготувати і узвар, і в "млинці" терли, або просто кришили та заливали водою і варили таку страву"³⁶. Інші, хто не пішов до колгоспів, взагалі були покинуті на призволяще. "Колгоспникам давали гречану муку і хліб з неї. З цієї муки можна було щось зробити. Та й видачі ці відбувалися вже в кінці 1933 року"³⁷.

З метою приховування масового голоду завідуючим медичними пунктами району суворо заборонялося у документах про смертність вказувати, що людина померла від голоду. "Коли батько знову приїхав на вихідний додому, він розповів, що йому наказали не записувати причиною смерті голод, а придумувати якісь інші причини"³⁸. На місця розсилались всякого роду "вказівки", спрямовані нібито на покращення медичного обслуговування. В одному з розпоряджень Роменського райвиконкому та райпарткому від 21.11.1933 року в черговий раз нагадувалось сільрадам "про розвиток масової роботи і боротьби за чисте житло і організацію стаціонарного лікування, ізоляцію тифозохворих..." За проявлення саботажу і не виконання інструкції голів сільських рад віддавали під суд³⁹.

Зрозуміло, що при такій багаточисельній смертності, коли люди валялись мертвими в домівках, лісах, на вулицях, дорогах і нікому було вчасно підбирати трупи, і справді поширювалася тифозність⁴⁰. Про масовість смертей від голоду свідчать опитані старожили. "Пам'ятаю, кожного дня, йдучи до школи, я був свідком страшного видовища. По кутку їхала гарба, запряжена двома парами волів, яку супроводили два чоловіки з бурячними вилами і попід дворами збирали трупи. Брали труп удвох на вила і закидали на гарбу. Траплялося бачити, як у гарбі лежало з десять чи й більше трупів"⁴¹.

Політика влади призвела до того, що селяни Роменщини змушені були шукати різні замітники їжі, адже майже всі продукти харчування були вилучені. Рятуючись від голодної смерті населення докладало чимало зусиль, щоб приготувати хоч якусь їжу для себе та родини. Коли саме почали вживати сурогати встановити досить складно. Опитані респонденти чіткої відповіді дати не можуть. "Помню шо літом 32-го ми вже собірали калачики, ну голоду великого ще не було. Мати пикла "млинці" з калачиків із якимись висівками. Вмерлих тоді ще я не бачила. Тоді ще по-божому було, а коли прийшла зима, тоді страх..."⁴².

Голодуючим треба було якось виживати, тому в українському селі склалися нові рецепти приготування страв з того, що можна було знайти в природі. "Їли листки, коріння, калачики, робили млинці з бур'яну. Все, шо не гірке те й їли, бо ходили пухлі"⁴³. Молоденька кропива

ставала чи ненайпершою і основною їжею. Люди потягнулися до лісу. "Щавель, лопуцьки, лобода та інші трави йшли до юшки. Листя з липи добавляли до полови та картоплі і пекли маторжаники"⁴⁴.

За спогадами Сеніка Володимира Андрійовича люди в основному харчувалися травною і листям. "Рвали квіти конюшини, обривали листя липи, сушили його і пекли лип'яники. Пам'ятаю, у нас за клунею росла липа – я сам з пилкою доліз до самого вершка і його спіяв. Липа та ще довгі роки стояла без вершка. Як живий свідок трагічних днів нашого життя"⁴⁵.

Багато нових "страв" готувались за допомогою подрібнювання та перемелювання. Так, Парафійник Явдоха Федорівна розповідає, що в Ромнах можна було купити чи обміняти жорна. "В нас забрали активісти жорна і було дуже важко. А в нашої тітки осталися, вона їх приховала. То хоч якесь спасіння було од голоду. Намелиш кукурузи чи жолудів і можна шось спекти. До муки такої домішували лободу чи якийсь бур'ян або і без нього пекли хліб чи млинці"⁴⁶. Цими заміниками їжі доводилося харчуватися селянам Роменщини, щоб вижити. Такі "страви" погіршували самопочуття людей, викликали захворювання на різні кишкові хвороби, призводили до смерті. Але іншого шляху до порятунку не було.

Одним із засобів порятунку від голодної смерті було рибальство та збиральництво. Проте, зважаючи на географічне розміщення Роменщини та природні умови, які не вирізняють дану місцевість великими водоймами, ловля риби не могла прохарчувати людей. Крім того ставки охоронялися.

Щодо полювання, то розраховувати на нього як на ефективний засіб порятунку від голоду не доводилося, оскільки воно було заборонено. Якщо й полювали, то тільки вночі на свій страх і ризик. А ось збирання грибів дещо допомагало прохарчуватися, але також не могло бути цілковитою панацеєю від голоду, з огляду на його сезонний характер та залежність від погодних умов⁴⁷.

За свідченнями респондентів восени і взимку 1933 року забороняли збирати навіть гнилу картоплю. "Отож пекли млинці з лісового моху, дубового листя, збирали качани з ремези в озерах, у лісі жолуді. У сусіда з голоду померло три сини, а потім і сам помер. І таких сімей в нашому селі було багато"⁴⁸.

За свідченнями очевидців голод посилювався навесні 1933 року. "Весна видалася ранньою. Все росло, буяло, поля були засіяні. Недалеко від нас були посіяні цукрові буряки, а навпроти нашого двору через дорогу – просо. Коли воно піросло, його почали проривати. Це робили, в основному, діти. Тут же, під вербою, варили затірку з білої муки, але це тривало не довго, через декілька днів всіх розигнали"⁴⁹.

Коли почало наливатись жито голодні селяни прокрадалися на поля і зрізали колоски, наражаючись на смертельну небезпеку. "Якось ми з хлопцями, – розповів Сенік В. А. – залізли скраю в жито, що росло над шляхом. Нарвали колосків і витирали зерно в подолі сорочки, не почувши, як під'їхав на лінійці⁵⁰ до нас Литовка Кирило Свиридонович, голова колгоспу. Сказав, що так робити не можна, але не лаяв і не бив"⁵¹. Проте, слід зазначити, що подібне ставлення було не до всіх. Адже з 7 серпня 1932 року діяв сумнозвісний закон, який в народі прозвали законом про "п'ять колосків". За спогадами Володимира Андрійовича, його сусіда Павла Столярового убив наглядач за полями. "Рано вранці Павло вирішив нарізати колосків жита, які саме наливалися. Пробрався начебто непоміченим десь метрів на 50 в жито, а коли піднявся різати колоски, невдовзі був застрелений в голову на смерть. Справа в тому, що поля оберігали два охоронці, озброєні одноствольними рушницями центрального бою, але з затворами. Патрони заряджалися нарізними гвіздками. Я бачив, як нещасний лежав в полі на спині, а біля нього валялася порожня торба з двома десятками колосків"⁵².

Весною та влітку, як свідчать старожили, харчувалися зеленню, завдяки чому якимось виживали⁵³. А з настанням зими 1933 р. почався лютий і жадливий голод. Роменчанам нічого не залишалося, як рятуватися від смерті будь якими засобами. Дослідники народного харчування українців зазначають, що в цей період голод знищив всі харчові заборони⁵⁴. На Роменщині, як і в інших місцевостях України⁵⁵, щоб вижити, мешканці почали їсти котів, собак іншу дрібну живність: мишей, ховрахів, кротів, щурів, їжаків, жаб, птахів, збирали різні личинки, розкопували черв'яків та хробаків⁵⁶. Очевидці розповідають, що в селах майже не було ні котів, ні собак, та й мишей не було. Ночами ходили на скотомогильник виривати коней, телят, що за день з ферми привезли⁵⁷.

В цих умовах деякі селяни надіялись на порятунок у місті. Ситуація в містах на відміну від сіл була кращою. Там не так лютував голод. В містах населення займалося торгівлею, ремеслом та іншою діяльністю, з цього можна було прожити. На міських ярмарках продавали багато різних продуктів, але за такими високими цінами, що мало хто з простих роменчан міг щось купити. Наприклад, буханець хліба вагою 1,5 кг коштував 60 радянських крб., а середня заробітна платня кваліфікованого робітника на найпотужнішому міському підприємстві – механічному заводі становила близько 75 карбованців, а на інших заводах і фабриках ще менше, не кажучи вже про мізерну платню інтелігенції⁵⁸. Так, в ті часи на роменському базарі жваво торгували холодцем та котлетами⁵⁹. А в селян майже повністю вилучили всі харчі та засоби до існування. Вистачало на базарах і дорогого м'яса. Сирого не продавали, а торгували шматками смаженого і вареного. Могли підсунути котячого, собачого, а то й людського⁶⁰.

За свідченнями очевидців, жила в ті роки на Западинцях (вул. Крупської) сім'я Матвієнків, які, щоб самим вижити вбивали людей і продавали їхнє м'ясо. Якось зникла сусідська дівчинка. Шукаючи доньку мати зайшла до хати Матвієнків і побачила її шкарпетки. Перелякана мати здійняла галас, і під час обшуку разом з сусідами знайшли діжку, в якій вимочувалося м'ясо зниклої дівчинки. Коли прибула міліція і зробила обшук при свідках, то в погребі було знайдено черепи і кістки вбитих раніше людей. Всю сім'ю посадили до в'язниці⁶¹.

В Україні "голодомор почався з холодної осені 1932 року. Перші дії людей були спрямовані на пошук порятунку. Забирали з хати майже весь одяг, хустки, вишивані рушники і їхали до Росії, Білорусії, де не було голоду і речі намагалися обміняти на харчі"⁶². Роменчани також намагалися врятуватися шляхом обміну речей на продукти, але згодом влада почала вилучати в селян також речі, які слугували предметом обміну. "Коли приходили другий раз, активісти позабирали і одягу: хустки, кожухи, спідниці... Всю стару і новішу. Я заховала новий креманий платок під стріху у сапетці (низенький сарай для зберігання дров, реманенту), так вони найшли і забрали. Кажуть люди, що вони оте все і розібрали собі, і палили старе, і викупити можна було. Тільки за які гроші? Це для того щоб ми померли зовсім"⁶³. До того ж почастишали грабунки на дорогах. Якщо дома пощастило уникнути реквізицій, то пожитки могли відібрати злодії по дорозі до міста.

У Ромнах запровадили жорстку карткову систему, за якою партійна номенклатура та радянські урядовці отримували значно більше харчів, ніж прості робітники і службовці. Хоч у державних магазинах хліб коштував копійки, але видавали його лише по карткам тим, хто працював на якомусь виробництві: найбільше – по 600 грамів на день, а непрацюючим членам родини – по 100 – 200 грамів. Про інші продукти роменчани не могли і мріяти⁶⁴.

У чергах за хлібом масово процвітали крадіжки карток місцевими кишеньковими злодіями, або, як їх називали в Ромнах, "карманниками". Втрачені продовольчі картки не поновлювались – потерпілі були змушені протягом кількох тижнів якимось зводити кінці з кінцями, аж доки в наступному місяці їм не видавали нові. Підроблені картки можна було підпільно придбати за відповідну плату в місцевих "умільцях" та отоварити в міських магазинах⁶⁵.

Ще одним способом порятунку були намагання втекти до міста, бо там умови були дещо кращі. Але й вони були невдалими. На вокзалах людей штрафували і повертали назад у село. "Без паспорта не можна було покинути село"⁶⁶. Згідно тодішнього законодавства селян було виключено з категорії громадян СРСР, яким видавалися паспорти⁶⁷. Але люди з усіх сил намагалися використати останній шанс на порятунок. Мабуть саме тому найбільше померлих підбирали на узбіччях доріг і вокзалах.

Директивним листом ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР від 23 січня 1933 року "Про неприпустимість масових виїздів колгоспників та одноосібників за межі України", надісланим усім обкомам партії та облвиконкомом, селянам заборонялося залишати свої села в пошуках їжі⁶⁸.

Селянство, переважно центральних і східних областей України, було приречене на вимирання. Шляхи до виживання влада їм перекрила цілковито. Довелося вдаватися до викрадання зерна у колгоспній коморі, але це було майже неможливим, бо, за свідченням людей, "токи, комори і поля охороняли енкаведісти". За вкрадені 3 кг зерна ув'язнювали, висилали, як правило, без надії на повернення⁶⁹. Все це, беззаперечно, свідчить про злочинну політику проти українського селянина, метою якої було його повне знищення.

В ті часи шпальти газет рясніли закликами зносити золоті речі, які не потрібні при комунізмі,

і обмінювати їх на продукти харчування. Ті, хто мав золоті чи срібні вироби, міг вижити, продавши їх за безцінь. В Ромнах був відкритий магазин "Торгсин", де в обмін на коштовності, золото, срібло можна було отримати шматок хліба⁷⁰.

Магазини "Торгсин", в яких планували обслуговувати іноземних спеціалістів, яких в 30-х роках масово запрошували рятувати радянську економіку від краху, стали потужним знаряддям виманювання у населення золота, цінного каміння, творів мистецтва. Радянська влада намагалася обізнати не лише своїх громадян, а й їх родичів, які проживали за межами Союзу, дозволяючи отримувати від них перекази коштів⁷¹.

Комуністичній владі було мало просто заморити селян голодом. Її завчасно спланований акт знищення українського селянства передбачав вилучення родинних коштовностей, придбаних ще за царських часів. Більшовики розуміли, що селяни сховують золото і добровільно не віддадуть, а під час обшуку можливо і не поталанить знайти його. А голодний селянин за мізерну плату віддасть коштовності тільки б врятувати свою родину від смерті. "Вся система торгсину нагадувала жахливий аукціон, на терезах якого зважувалося життя і смерть, тому що декілька золотих грамів від нагрудного хреста чи шлюбної обручки не вистачило родині селянина, яка нестерпно голодувала упродовж двадцяти місяців"⁷².

Крім таких магазинів в місті були окремі люди, які скуповували золоті речі в обмін на харчі. Так, батько Захаренко Явдохи Іванівни, забравши в дочок золоті сережки, пішов в Ромни і виміняв їх на два кілограми борошна⁷³. Обручки і золоті сережки мати Плужника Федосія Романовича виміняла на "клунок зерна", якого вистачило на тиждень, враховуючи, що млинці пекли вони з листя клену додаючи муку, що виміняли⁷⁴. Як бачимо, виміняні харчі були для селянина чи не єдиною можливістю порятунку від голодної смерті. І таких спогадів дуже багато.

Проте, далеко не всім виснаженим від голоду людям щастило добратися до міста. На станції Ромни з потягів, що рухалися з півдня (Кременчук, Ромодан), викидали мертвих від голоду людей, які їхали до міста виміняти хліба. Трупі спочатку зносили в багажне відділення, а потім через відсутність місця, їх просто штабелювали під відкритим небом. Трупів було дуже багато. Так вони лежали мерзлі до самої весни. А вже навесні викопали великі ями на місці, де зараз лісоторговий склад, і всіх туди поскидали й закопали, не залишивши навіть надгробника⁷⁵.

Попри трагічну ситуацію на селі в ті часи влада проводила заходи для покращення результатів хлібозаготівель. Саме з такою метою практикувалися різні плакати, листівки, рубрики в газетах. В районній пресі тих часів друкуються рубрики "Червона дошка" і "Чорна дошка". На "Червону дошку" заносили тих, хто виконав плани хлібозаготівель, на "Чорну дошку" – тих хто їх не виконав. До останніх застосовувалися суворі заходи. Так, в одній із газет було розповсюджено звернення робітників друкарні "Ромен-друк" до бідняків і середняків-одноосібників села Плавинище під заголовком "Змийте ганьбу". В ньому йшлося про те, що необхідно добре ознайомитись з постановою уряду та партії про занесення на "Чорну дошку" ряду сіл, які не виконали своїх планів. Далі підкреслювалося, що "Чорна дошка" – це жорстока кара зривникам. За звинуваченнями у потуранні куркульському саботажу було заарештовано і засуджено десятки ні в чому не винних людей, справжніх господарів⁷⁶.

В Роменському районі, як і загалом по всій Радянській Україні, ставилися нереальні плани хлібоздачі, норми надзвичайно завищувалися і ставали непосильними для великої кількості колективних господарств. В колгоспах люди працювали знесилені голодом, тому розраховувати на значну продуктивність праці було марно. Макаренко Марія Григорівна пригадує, – "Я пішла в колгосп працювати. Думала що зерна дадуть, то хоч якось виживемо. На ланку нас отпустили, а там сонце, а люди хилі які були. Нам якусь баланду привозили поїсти, так ми і раді були. Так за день там робиш можеш під сонцем і упасти. Мене медичка не раз спасала. А додому не підеш, бо в колгоспі. А нам ще казали, щоб ми передовиками були. Які з больних та немічних передовики"⁷⁷.

Нереальність доведених планів створювала вкрай напружену обстановку в районі. Головам Вовківської і Попівської сільських рад, висувалися звинувачення, що вони стояли на опортуністичних позиціях, потураючи куркулям. Широко повідомлялося, що голова Біловодської сільської ради ніби-то підтримує куркулів, знищивши їх списки⁷⁸.

Політика вибивання планів хлібозаготівель поєднувалася з рапортами про дострокове

завершення доведених завдань. Про це 23 жовтня доповіла Житнянська сільська Рада, а 1 листопада – Андріївська⁷⁹. Все це є свідченням того, що керівництво району не змогло протистояти диктату, проводило політику, яка обернулася для роменчан великими стражданнями та жертвами.

Харківські дослідники, проаналізувавши спогади очевидців і архівні матеріали, стверджують, що на території Харківської області, куди входив і Роменський район, в 1932 – 1933 році було вчинено акт геноциду – від голоду помер кожен третій мешканець села. А самі втрати цієї однієї області за роки Голодомору становлять 1,5 млн. осіб⁸⁰.

Голодомор 1932 – 1933 років – це одна з найжахливіших сторінок історії нашого народу. Є всі підстави вважати, що голод 1932 – 1933 років був чітко спрямованою антиукраїнською акцією, яка мала на меті зруйнувати національно-духовну культуру українського селянства. Було практично знищене старе українське село з його багатими народними традиціями, матеріальною та духовною культурою, морально-етичними нормами співжиття.

Так, в українському селі вже в кінці 20-х років ХХ століття з початком колективізації і далі в 30-х роках під час голодомору зазнало радикальних змін народне харчування. В цей час майже повністю зникли основні звичаї українського селянства пов'язані з пригощанням гостей, віруваннями, приготуванням ритуальних страв та різні харчові табу.

Отже, у 1932 – 1933 рр. відбувалося не лише фізичне винищення українців, а й психологічна, морально-етична руйнація українського етносу, що проявилось, зокрема, в суттєвій деформації традиційної етнокультури українського селянства, в тому числі й селянства Роменщини.

-
- ¹ Борисенко В.К. Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932 – 1933 роках. – К., 2007. – 288 с.
- ² Мейс Джеймс. Великий голод в Україні 1932 – 1933 років: у 4 томах / Інститут історії України НАН України / С.В.Кульчицький (наук. ред.). – К., 2008.
- ³ Конквест Роберт. Жива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 2007. – 456 с.
- ⁴ Там само. – С. 12.
- ⁵ 33-й: голод. Народна книга-меморіал / Упоряд. В.Маняк, Л.Коваленко. – К., 1991. – 583 с.
- ⁶ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К., 2007. – 604 с.
- ⁷ Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник / Сумська облдержадміністрація, Держархів Сумської області / Упоряд. Л.А.Покидченко. – Суми, 2000. – 384 с.
- ⁸ Столиця відчаю. Голодомор 1932 – 1933 рр. на Харківщині в устами очевидців: свідчення, коментарі / Упоряд. Тамара Поліщук. – Харків, Нью-Йорк, Львів, 2006. – 416 с.
- ⁹ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі у повідомленнях італійських дипломатів / Італійський інститут культури в Україні / Юрій Шаповал, Андреа Граціозі, Мар'яна Прокопович. – Харків, 2007. – 255 с.
- ¹⁰ Борисенко В.К. Куца наша пам'ять. (Етнографічно-фольклорні матеріали про радянську владу в Україні) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 12. – К., 2002. – С. 101 – 102.
- ¹¹ Сергійчук В.І. Як нас морили голодом. Вид. 2-е доповнене. – К., 2003. – 252 с.
- ¹² Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. – К., 2008. – 224 с.
- ¹³ Кардаш П. Злочин. – Мельбурн-Київ. 2003. – С. 12.
- ¹⁴ Голодна правда устами очевидців. З історії голодомору 1932 – 1933 р. у місті Ромни і Роменському районі / Упоряд. Виконавчий комітет Роменської міської ради – Суми, 2008. – С. 67.
- ¹⁵ 33-й: голод. Вказ. праця. – С. 499.
- ¹⁶ Записано автором 2006 р. від Парафійник Явдохи Федорівни, 1918 р. н. в с. Галка Роменського р-ну Сумської обл.
- ¹⁷ Голодомор на Сумщині / Упоряд. О.П.Столбін. – Суми, 1993. – С. 48.
- ¹⁸ 33-й: голод. Вказ. праця. – С. 22.
- ¹⁹ Голодомор на Сумщині. Вказ. праця. – С. 48.
- ²⁰ Борисенко В.К. Вказ. праця. – С. 56.
- ²¹ 33-й: голод. Вказ. праця. – С. 22.
- ²² Записано автором 2006 р. від Захаренко Явдохи Іванівни, 1918 р. н. в с. Галка Роменського р-ну Сумської обл.

- ²³ Там само.
- ²⁴ Записано автором 2009 р. від Сенік Володимира Андрійовича, 1924 р. н. в с. Андріяшівка Роменського р-ну Сумської обл.
- ²⁵ Записано автором 2006 р. від Ковган Марії Пилипівни, 1916 р. н. в с. Ведмеже Роменського р-ну Сумської обл.
- ²⁶ 33-й: голод. Вказ. праця. – С. 509.
- ²⁷ Борисенко В.К. Вказ. праця. – С. 47.
- ²⁸ 33-й: голод. Вказ. праця. – С. 557.
- ²⁹ Борисенко В.К. Вказ. праця. – С. 47.
- ³⁰ Щербак Надія. Історико-політичні та правові аспекти дослідження трьох голодоморів в Україні // Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення. – С. 14.
- ³¹ Записано автором 2006 р. від Захаренко Я.І.
- ³² Там само.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Записано автором 2006 р. від Макаренко Марії Григорівни, 1917 р. н. в с. Галка Роменського р-ну Сумської обл.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Записано автором 2006 р. від Парафійник Явдохи Федорівни.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Записано автором 2009 р. від Сенік В.А.
- ³⁹ Лукашенко І. П'ять колосків ціною життя // Добрий день. – 1993. – 25 червня. – С. 6.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Записано автором 2009 р. від Сенік В.А.
- ⁴² Записано автором 2006 р. від Макаренко М.Г.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ 33-й: голод. Вказ. праця. – С. 509.
- ⁴⁵ Записано автором 2009 р. від Сенік В.А.
- ⁴⁶ Записано автором 2006 р. від Парафійник Я.Ф.
- ⁴⁷ Записано автором 2006 від Плужник Феодосія Романовича, 1921 р. н., в с. Галка Роменського р-ну Сумської обл.
- ⁴⁸ Записано автором 2006 р. від Ковган М.П.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Лінійка – тут чотириколісний кінний віз для перевезення пасажирів. На таких в ті часи їздило сільське начальство.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Записано автором 2006 р. від Захаренко Я.І.
- ⁵⁴ Артюх Л. Народне харчування, їжа, кухонне начиння // Українці: Історико-етнографічна монографія. Кн. 2. – Опішне, 1992. – С. 132.
- ⁵⁵ Конквест Р. Вказ. праця. – С. 275.
- ⁵⁶ Голодна правда устами очевидців. Вказ. праця. – С. 70.
- ⁵⁷ Записано автором 2006 р. від Ковган М.П.; записано автором 2009 р. від Сенік В.А.
- ⁵⁸ Голодна правда устами очевидців. Вказ. праця. – С. 70.
- ⁵⁹ Демченко М. Народна трагедія на Роменщині // Комуністичним шляхом. – 1990. – 17 липня.
- ⁶⁰ Голодна правда устами очевидців. Вказ. праця. – С. 70.
- ⁶¹ Там само. – С. 71.
- ⁶² Розсекречена пам'ять. Вказ. праця. – С. 97.
- ⁶³ Записано автором 2006 р. від Макаренко М.Г.
- ⁶⁴ Голодна правда устами очевидців. Вказ. праця. – С. 70.
- ⁶⁵ Там само. – С. 70.

- ⁶⁶ Записано автором 2006 р. від Парафійник Я.Ф.
- ⁶⁷ Голодна правда устами очевидців. Вказ. праця. – С. 68.
- ⁶⁸ Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 551.
- ⁶⁹ Розсекречена пам'ять. Вказ. праця. – С. 99.
- ⁷⁰ Демченко М. Вказ. праця.
- ⁷¹ Голодна правда устами очевидців. Вказ. праця. – С. 76.
- ⁷² Марочко В.І. "Торгсин": золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932 – 1933) // Український історичний журнал. – К., 2003. – № 3. – С. 95.
- ⁷³ Записано автором 2006 р. від Захаренко Я.І.
- ⁷⁴ Записано автором 2006 від Плужник Ф.Р.
- ⁷⁵ Івашенко О. Залізниця і голодомор // Вісті Роменщини. — 2003. – 26 квітня.
- ⁷⁶ Демченко М. Народна трагедія на Роменщині // Комуністичним шляхом. – 1990. – 17 липня.
- ⁷⁷ Записано автором 2006 р. від Макаренко М.Г.
- ⁷⁸ Демченко М. Вказ. праця.
- ⁷⁹ Там само.
- ⁸⁰ Столиця відчаю. Вказ. праця. – С. 409.

В статье на основании полевых материалов, собранных автором, исследуется голод 1932 – 1933 г. на Роменщине. Показано положение крестьян края в этот период, а также действия власти по отношению к голодающим. Особенное внимание уделено трансформации народной кулинарии.

Ключевые слова: коллективизация, активист, раскулачивание, голод, блины, липьяники.

In the article the hunger of 1932 – 1933 in Romny region is examined on the basis of the author's field research. The condition of peasants of the region in this period, and the actions of authorities towards starving people is shown

Keywords: collectivization, activist, dispossession, starvation, pancakes, lypianyky.